

21. Das Deutsche Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://woerterbuchnetz.de/DWB/>
22. Küpper H. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache / Heinz Küpper. – Bd. 6. – Hamburg : Claasen Verlag, 1970. – 438 S.
23. Küpper H. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache / Heinz Küpper. – Stuttgart : Ernst Klett Verlag für Wissen und Bildung, 1990. – 959 s.
24. Robert P. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française / Paul Robert. – P. : Société du Nouveau Littré, 2008. – 2837 p.

МЕТАФОРИЗАЦІЯ ТЕХНІЧНИХ ТЕРМІНІВ ІЗ СОМАТИЗМОМ *ГОЛОВА* У СЛОВ'ЯНСЬКИХ І РОМАНСЬКИХ МОВАХ

ГОСУДАРСЬКА О. В.

Київський національний лінгвістичний університет

На сучасному етапі розвитку людства частини тіла стали засобом пізнання реалій різноманітних сфер науки та техніки, що мають зовнішні чи функціональні ознаки схожості із складовими організму людини. Терміни, утворені шляхом номінативної метафоризації, активно застосовуються у медицині, математиці, хімії, фізиці, юриспруденції, військовій справі, різних галузях промисловості тощо. Протягом останніх десятиліть у лінгвістиці ведеться активний збір даних щодо компонентного складу терміносистем різних слов'янських і романських мов. Результатом цієї роботи було формування термінологічних словників різних галузей знань [4], [5], [6], [8] та ін. Особливо цінні результати щодо дослідження термінології у слов'янських і романських мов у зіставному аспекті було отримано такими лінгвістами як В. Г. Гак [2], А. О. Іваницька [3], Т. З. Черданцева [9] та ін. Однак механізми утворення термінів на сьогоднішній день є ще недостатньо вивченими і потребують детальних досліджень. Ця стаття присвячена демонстрації дії одного з найпоширеніших і найпродуктивніших механізмів поповнення терміносистем новими компонентами – формуванню термінів на базі соматизмів шляхом метафоричного переносу значень.

Мета статті – дослідити процес утворення понять різноманітних наукових сфер та засобів їх реалізації від соматизму *голова* у слов'янських та романських мовах.

Завдання:

– виявити спільні та відмінні риси у процесі формування вторинних значень від елементарного ‘верхня частина тіла людини або тварини’ носіями вищезазначених мов;

– проаналізувати структуру номінативних метафор як репрезентантів асоціативного осмислення соматизму *голова* на мовному рівні.

Романські та слов'янські мови характеризуються активним функціонуванням термінів, утворених на базі соматизмів шляхом метафоричного переносу значень. Основою для асоціацій частин тіла із реаліями наукової картини світу здебільшого стають їх наступні ознаки: 1) частина/ціле, 2) форма, 3) місце розташування, 4) функція, 5) характер руху.

Головне значення при номінації різноманітних об'єктів шляхом зіставлення їхніх якостей із характеристиками соматизмів відіграє семантичний компонент 'частина', тому серед отриманих шляхом метафоризації нових значень переважна більшість є складовими різноманітних пристроїв, інструментів, машин тощо.

До складу соматичного концепту із ядром *голова* входять компоненти, що утворилися внаслідок метафоричного переносу ядерного значення 'верхня частина тіла людини або тварини' на найменування кінцевих частин тонких стрижнів, що входять до технологічної оснастки промислових верстатів.

У російській мові це нове значення увійшло до семантичної системи зменшувально-пестливого варіанту лексеми *голова*: наприклад, *сварочная головка*, *фрезерная головка*, *резуцовая головка*, *сверлильная головка*, *резьбонарезная головка*, *расточная головка* тощо. В українській мові номінативні метафори, що утворилися від ключового слова *голова*, приєдналися не до семантичної парадигми його власне українського зменшувально-пестливого варіанту *голівка*, яке залишилося однозначним, а до російського запозичення *головка*: наприклад, *зварювальна головка*, *фрезерна головка*, *різцева головка*, *свердлувальна головка*, *різьбонарізна головка*, *розточна головка* тощо. Цей факт підтверджують дані Великого тлумачного словника сучасної української мови: *головка* – 'закруглене потовщення кінцевої частини чогось (зубця, стрижня тощо)', *голівка* – 'зменшено-пестливе до *голова*' [1, с. 250].

У французькій мові велика кількість технічних термінів, що утворилися на базі метафоричного переносу значення 'верхньої частини тіла людини або тварини', походять від фр. *tête* 'голова', як формально, так і семантично, внаслідок слабкої розвиненості у цій мові зменшувально-пестливих варіантів лексем, що допомагають уникати надмірної полісемії в українській та російській: наприклад, фр. *tête de soudure* 'зварювальна головка', *tête de fraisage* 'фрезерна головка', *tête à charioter* 'різцева головка', *tête de foret* 'свердлувальна головка', *tête d'alésage* 'розточна головка', *tête amplificatrice* 'підсилювальна головка' та ін. Результатом дії цих процесів є отримання лексемою *tête* 23 значень згідно із даними тлумачного словника французької мови Robert [10] та занесення до вищого порогу зони насиченої полісемії за класифікацією багатозначних лексем, запропонованою І. Г. Ольшанським та В. П. Скибою [7, с. 128].

В італійській мові ядро соматичного концепту 'голова', на відміну від вищезгаданих мов, представлене двома лексемами – *capo*, похідної від лат. *caput*, яка вже на латинському підґрунті використовувалась з метою неметафоричного відбиття голови як частини тіла, та *testa*, утворене від лат. *testa*, первинна семантика якої на романській основі перейшла із 'горщик' через посередництво 'череп' у більш абстрактне значення 'голова'. Якщо у французькій мові похідні від латинської лексеми *caput* зовсім не використовуються з метою позначення голови як частини тіла (наприклад, фр. *cap* геогр. 'мис' та мор. 'курс', фр. *capable* 'здатний', 'той, що вміщує' тощо), в італійській мові *capo* не відходить на другий план, продовжуючи виконувати функцію відбиття 'верхньої частини тіла людини' та сполучаючись із лексемою *testa*, що найчастіше використовується для позначення розуму, свідомості, життєздатності людини.

У технічній сфері іт. *capo* практично не вживається. Цю функцію виконує іт. *testa* та її демінутивні похідні іт. *testolina*, іт. *testina*, іт. *testata*, процес формування яких в італійській мові є більш розвиненим, ніж у французькій. Однак в плані найменування кінцевих частин тонких стрижнів, що входять до технологічної оснастки промислових верстатів технологічної оснастки промислових верстатів в італійській мові демінутивні форми залишилися незадіяними: наприклад, *testa di saldatura* ‘зварювальна головка’, *testa portafresa* ‘фрезерна головка’, *testa portapunta* ‘свердлувальна головка’, *testa a filettare* ‘різьбонарізна головка’, *testa alesatrice* ‘розточна головка та ін.

В іспанській мові лексема *cabeza*, що вживається для відбиття соматичного ядерного значення, не виконує роль відображувача різноманітних головок промислових верстатів. З цією метою використовується лексема із менш навантаженою семантичною парадигмою, похідна від ісп. *cabeza* – ісп. *cabecal*: наприклад, *cabecal soldador* ‘зварювальна головка’, *cabecal de fresar* ‘фрезерна головка’, *cabecal de taladrar* ‘свердлувальна головка’, *cabecal de roscar* ‘різьбонарізна головка’.

Загалом перенос найменування верхньої частини тіла людини на елемент технічного оснащення промислових верстатів відбувається на основі наступних ознак: по-перше, місця розташування – і голова як складова тіла, і головка як частина верстату, що безпосередньо здійснює обробку деталі за допомогою нанесених на неї інструментів, мають термінальну позицію; по-друге, форми – йдеться не обов’язково про кулеподібний вигляд, а скоріше про потовщення відносно тієї частини, на якій розміщуються голова (щодо шиї) або головка (щодо стрижня, зубця, на яких вона кріпиться); по-третє, рухомості обох вищезазначених об’єктів порівняння, по-четверте, здатності до утримання певних елементів – основною функцією голови є зберігання мозку, а головки верстату – прикріплення необхідних інструментів, по-п’яте функціональної значущості – так само, як і голова для людини, головка відіграє ключову функцію у роботі промислового верстату, адже саме вона забезпечує підвід і відвід інструментів, що здійснюють зварювання, фрезерування, свердлування, точіння, нарізання різьби, розточування тощо, та відповідає за точність виконання цих функцій.

Значення ‘кінцева частина тонких стрижнів, що входять до технологічної оснастки промислових верстатів’, згідно із частотністю вживання співвідносних з ним лексем, слід віднести до крайньої периферії французького, італійського, іспанського, російського та українського концептів ‘голова’. Однак в плані формотворення досліджувані мови треба розділити на дві групи: ті, що відбивають ядерну та зазначену технічну семантику за допомогою однієї й тієї ж лексеми (французька та італійська мови) та ті, що застосовують з цією метою різні форми, беручи основою для термінів один з компонентів найближчої периферії відповідного концепту (російська, українська та іспанська мови).

Термінологічне наповнення концептів ‘голова’ у мовах романської та слов’янської груп не обмежується сферою технологічної оснастки промислових верстатів, хоча, безперечно, ці елементи найповніше демонструють палітру спільних рис між, на перший погляд, незіставними

поняттями. В інших підгрупах технічних термінів, утворених шляхом метафоричного переносу ядерного значення концептів із номінатором *голова*, спостерігаємо лише по дві чи три ознаки спільності. За трьома семантичними компонентами можна порівняти поняття ‘голова як частина тіла’ із складовими кріпильних деталей, наприклад, фр. *tête de rivet* / іт. *testa del chiodo* / ісп. *cabeza de remache* ‘головка заклепки’, фр. *tête de boulon* / іт. *testa del bullone* ‘головка болта’, фр. *tête de vis* / іт. *testa della vite* ‘головка гвинта’, фр. *tête de clou* / іт. *testa di chiodo* / ісп. *cabeza del clavo* ‘шляпка цвяха’ та ін. Окрім, компонента ‘частина’, властивого усім термінологічним одиницям даної групи, значення наведених лексем демонструють близькість до вихідного поняття ‘голова як частина тіла’ за формою (потовщення) та місцем розташування (верх).

По одному із додаткових семантичних компонентів, що лягли в основу метафоричного переносу, мають назви окремих, незалежних частин машин чи пристроїв (функціональна значущість), наприклад, фр. *tête d'antenne* ‘антенна головка, антенний блок’, фр. *tête de détection* / іт. *capo del rivelatore* ‘детекторна головка’, фр. *tête de gravure* ‘рекордер’, фр. *tête sonore* / іт. *testina del proiettore sonoro* ‘звуковий блок кінопроектора’, іт. *testa da vuoto* ‘вакуумметр’, ісп. *cabezal de conexion multiple* ‘трійник’, ісп. *cabeza vibradora* ‘вібробулава’ та ін.; найважливіших складових частин пристроїв (функціональна значущість), наприклад, фр. *tête de reproduction* / іт. *testina di riproduzione* ‘головка звуковідтворення’, фр. *tête vidéo* / іт. *testina del videoregistratore* ‘головка відеомагнітофона’, ісп. *cabeza de medida* ‘вимірювальна головка’ та ін.; утримувача різноманітних деталей (здатність до утримання певних елементів) – фр. *tête porte-peigne* ‘тримач плашок’, фр. *tête d'électrode* ‘тримач електродів’, фр. *tête porte-flamme* ‘тримач факелу’ та ін.; частин приладу або інструменту, які насаджені на щось (термінальна позиція), наприклад, фр. *tête d'aspirateur* ‘всмоктувальна насадка’, фр. *tête de filtre* ‘насадка фільтру’, фр. *tête de coupe* ‘мундштук різачка’ та ін.; звужених частин труби або трубчатої конічної насадки (термінальна позиція), наприклад, *tête d'eau d'injection* ‘насадка, сопло (струминного апарату)’ та ін.

Сполучання ознак ‘частина’ та ‘функціональна значущість’, окрім технічних реалій, утворених на базі ядерного соматичного значення концепту ‘голова’, викликали появу численних термінів у галузі літератури (фр. *tête de chapitre* ‘підзаголовок’, фр. *article de tête* ‘передова стаття, передовиця’), кіно (іт. *titoli di testa* ‘перші тітри’, іт. *titoli di testa* ‘шапка фільму’) та військової справи – частини боєприпасів, призначених для безпосереднього ураження цілі (фр. *tête chercheuse* ‘самонавідна головка’, фр. *tête nucléaire* / іт. *testata nucleare* ‘ядерна боєголовка’, фр. *tête à charge explosive* / ісп. *cabeza ojiva de combate* / іт. *testata* ‘бойова головка’ тощо) та найважливіші військові об’єкти чи предмети (фр. *tête de l'avant-garde*, *tête de pont* / іт. *testa di ponte* ‘плацдарм, передмостове укріплення’, фр. *vaisseau de tête* ‘передовий корабель’, іт. *aereo di testa* ‘головний літак’, іт. *testa della colonna* ‘голова колони’, ісп. *fracción de cabeza* ‘головний погон’ та ін.).

Аналіз формальної організації компонентів концепту ‘голова’, що позначають важливі частини механізмів, апаратів, конструкцій тощо, показав, що у французькій мові, так само як і випадку відбиття ‘кінцевих

частин тонких стрижнів, що входять до технологічної оснастки промислових верстатів, основне навантаження припадає на базову лексему для відображення ядерного значення відповідного концепту, суттєво збільшуючи її полісемантизм. В італійській та іспанській мовах французьким словосполученням із головним елементом *tête* лексичні одиниці із компонентами іт. *testa* та ісп. *cabeza*, які є реалізаторами ядерної семантики, відповідають лише частково, поділяючи цю функцію із демінутивними формами іт. *testina*, *testata* та ісп. *cabecal*, а також більш універсальними формуваннями (наприклад, в італійських словосполученнях *tagliante a rosetta* ‘зірчаста головка’, *tagliante a denti* ‘зубчата головка’ *tagliante* має значення ‘лезо’, а в іспанському *dispositivo de autodirección* ‘самонавідна головка’ лексема *dispositivo* позначає механізм чи пристрій взагалі).

Носії української та російської мов у більшому ступені, ніж романські, відбивають різницю між найменуванням верхньої частини тіла людини або тварини та варіантами назв елементів різноманітних приладів, інструментів, машин тощо і систематизують їх за допомогою певних лексичних форм: наприклад, ‘елементи, що насаджуються на певні стрижні’, називають *насадками*; ‘окремі незалежні частини машин та пристроїв’ – *блоками*, ‘деталі різних апаратів та машин, які здебільшого мають форму трубки’ – *мундштуками*; ‘кінцеві частини труби або трубчаті насадки, призначені для регулювання струменю газу, пари, рідини, що з неї виходить’, – *соплами*; ‘пристрою для утримання чогось’ – *тримачами*.

У романських мовах відбиття частин інструментів та приладів також не обмежується лексемами із соматичною основою. Наприклад, укр. тех. *насадка* у французькій мові відповідають лексеми *ajutage*, *bonnette*, *base*, *chapeau*, *chaperon*, *chevêtre de tête*, *chevêtre-sommier*, *convergent*, *garnissage*, *forçage*, *emmanchement*, *piquage*, *prolongateur*, *prolongement*, *remplissage*, *talon*, *tuyère*.

Деякі з них утворилися метафорично без будь-яких змін форми (*chapeau*, *chaperon*, *talon* – за місцем розташування; *forçage* із первинним значенням ‘примус, силування’, *garnissage*, що має своїм семантичним джерелом ‘обшивка’, *piquage*, термінологічне значення якого походить від ‘проколювання голкою при шитті’, *prolongement* від ‘подовження’, *remplissage* від ‘заповнення’ – за способом приєднання до основної частини), інші – не мають неспеціалізованих значень, тільки термінологічні.

Цікаво, що такі ж самі лексеми з’являються як еквіваленти інших, виділених в українській мові різновидів частин пристрою чи інструменту. Наприклад, *ajutage*, *base*, *convergent*, *tuyère* у французькій мові виступають відповідниками укр. *сопло*, *base* може позначати ‘деталі різних апаратів та машин, які здебільшого мають форму трубки’. Можна припустити, що у французькій мові розподіл термінологічних значень між лексемами здійснено за іншими, ніж в українській, ознаках. Тоді залишається без відповіді питання навіщо у французькій мові для позначення однієї й тієї ж реалії технічної галузі потрібні синонімічні варіанти (наприклад, головка рейки – *boudin de rail*, *bourrelet*, *champignon de rail*, *chapeau de rail*, *tête du rail*, головка шатуна – *chapeau de bielle*, *tête de bielle*), найчастіше утворені шляхом метафоричної

номінації від різноманітних джерел із певними характеристиками, тоді як головною вимогою до термінів є відсутність синонімії.

Крім того, слід зауважити, що у зв'язку із тенденцією французької мови нашаровувати нові значення на вже існуючі лексеми, що мають власну, оформлену і, як часто буває, досить багатокomпонентну семантичну парадигму, чимало французьких термінів не відповідають й такій вимозі, як однозначність. Наприклад, для позначення головки болту у французькій мові використовують лексему *culasse* без супроводу пояснювального слова, що окрім цієї семантики має інші термінологічні елементи електротех. 'ярмо', ювелір. 'нижня частина дорогоцінного каменю', тех. 'торець, кінець'. Аналогічна ситуація із реалією *головка штативу*, що увійшла до семантичної структури фр. *plateau*, яке також позначає, окрім нетермінологічних значень 'піднос', 'чашка ваг', географ. 'плоскогір'я', кінематогр. 'знімальний майданчик', автомоб. 'платформа', 'формоутримувач', ліс. 'пластинник', 'лафет' та ін.

Особливо важко французьким термінам задовольняти вимозі, висунутій Д. С. Лотте, щодо контекстуальної незалежності терміну. Деякі труднощі у цьому плані властиві й російській та українській мовам, наприклад без певного контексту неможна остаточно з'ясувати, чи вжито рос. *головка* у значенні частини тіла, чи певної частини механічного пристрою, але у зв'язку із добре розвинутою словотвірною базою та жорстким відбором семантичного наповнення запозичених лексем, все ж таки ці мови знаходяться у більш вигідному становищі, ніж французька, що пропонує, згідно із даними тлумачного словника Robert, 23 варіанти позаконтекстного трактування лексеми *tête* [10], а згідно із словником Littré – 64 [11].

Отже, в українській, російській, французькій, італійській та іспанській мовах ядерне значення концептів із ключовим словом *голова* здатне утворювати термінологічні значення шляхом метафоризації, поповнюючи таким чином зону крайньої периферії. Базовим елементом такого зіставлення є розуміння цих об'єктів як 'частини цілого'. Він може супроводжуватися додатковими ознаками порівняння: спільним місцем розташування, формою, наявністю рухомості, здатністю до утримання певних елементів та функціональною значущістю. В плані формальної організації вищезазначених концептів є суттєві розбіжності. Перш за все, до них слід віднести значно ширше поле використання лексеми, що є утримувачем ядерного значення, у французькій мові, порівняно із іншими мовами, що досліджуються. В українській, російській, іспанській та італійській мовах ситуація спрощується за допомогою залучення демінутивних форм – рос. та укр. *головка*, іт. *testina*, *testata*, ісп. *cabezal*.

Відсутність таких лексичних формувань у французькій мові слід пов'язувати із недорозвиненістю її словотвірної бази, що не надає достатніх можливостей для ізольованого оформлення новоствореного терміну, та сильною тенденцією цієї мови до створення аналітичних конструкцій, якими як раз і є словосполучення із елементом *tête* на позначення різноманітних частин пристроїв, машин, інструментів тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
2. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология : На материале французского и русского языков / Владимир Григорьевич Гак. – М. : Международные отношения, 1977. – 247 с.
3. Иваннцкая А. А. Лексикология испанского языка / Алла Александровна Иваннцкая. – К. : Вища школа, 1981. – 160 с.
4. Испанско-русский политехнический словарь / [сост. Ю. И. Брагин и др.]. – М. : Русский язык, 1986. – 820 с.
5. Итальянско-русский политехнический словарь / [сост. Б. И. Авраменко и др.]. – М. : РУССО, 2000. – 760 с.
6. Колпакова Г. М. Новый французско-русский политехнический словарь / Галина Михайловна Колпакова. – М. : РУССО, 2006. – 712 с.
7. Ольшанский И. Г. Лексическая полисемия в системе языка и тексте / И. Г. Ольшанский, В. П. Скиба. – Кишинев : Штиинца, 1987. – 120 с.
8. Французско-русский технический словарь / [сост. А. А. Болотин и др.] – М. : РУССО, 1998. – 592 с.
9. Черданцева Т. З. Очерки по лексикологии итальянского языка / Тамара Захаровна Черданцева. – М. : Высшая школа, 1982. – 184 с.
10. Le Nouveau Petit Robert : Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française / [sous la dir. J. Rey-Debove, A. Rey]. – P. : Dictionnaires Le Robert, 2001. – 2839 p.
11. Littré E. Dictionnaire de la langue française / Emile Littré. – P. ; L. : Librairie Hachette et C-ie, 1873–1874, 1883. – Т. 1–5. – 5263 p.

ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРИЗАЦІЇ ДІЙСНОСТІ СЛОВОТВІРНИМИ ЗАСОБАМИ

ГРЕЩУК Б. В.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Термін *категоризація* в сучасній когнітології вживають у вузькому й широкому значенні цього слова. У вузькому значенні категоризацію інтерпретують як підведення предмета, явища, ознаки тощо під певну рубрику досвіду, категорію і визнання його компонентом цієї категорії. У широкому значенні слова категоризація – це “процес утворення і виділення самих категорій, членування зовнішнього і внутрішнього світу людини згідно з сутнісними характеристиками його функціонування й буття, впорядкована репрезентація різномірних явищ через зведення до меншого числа розрядів або об’єднань і т. д., а також результат класифікувальної (таксономічної) діяльності” [5, с. 42]. У процесах категоризації світу виняткова роль належить мові, оскільки вона виступає не лише засобом категоризування, а й тим середовищем, у якому його наслідки фіксуються, зберігаються.